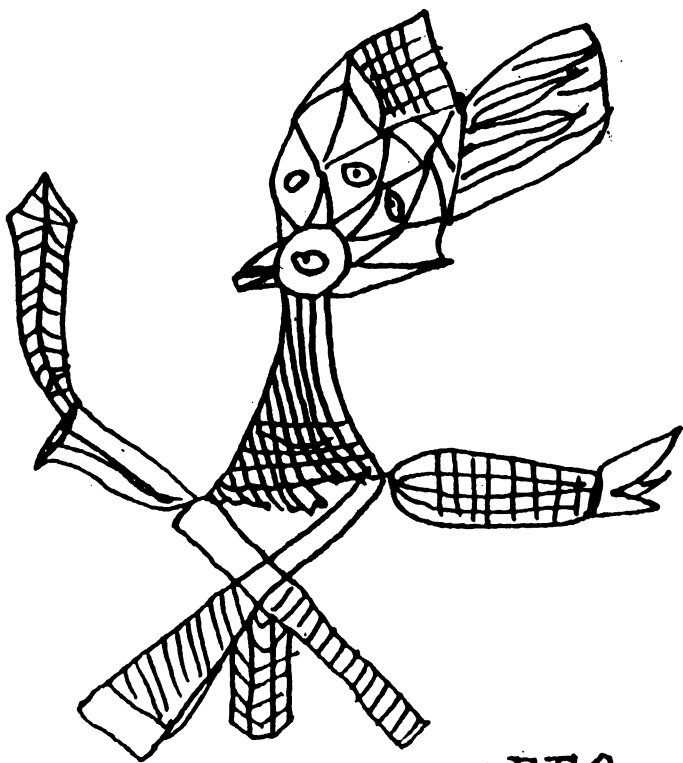

सामञ्ज

नमसिंथोगुलु

● तन्त्र र लक्ष्य विन्दु	- ३
● संगीतका आदि प्रेरक	- ५
● नेपाःया जुजु पिनिगु ई	- ६
● नेवारहरूको निर्माण प्रविधि	- ८
● भक्तपुर ठाउँको अवधारणा र उपयोगिता	- ११

सुथांको लागि

पासूका

भ.पु.जि.प्र.का.द.नं. ५/०५१/०५२

॥ इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो

अभयं कर्तु ।

जेता शत्रून्विचर्षाणिः ॥

ऋग्वेद २.४१.१२

सतपाठक

लक्ष्मी प्रसाद भेष

मैत्रेय

कार्यकारी सतपाठक

प्रमोद मिश्र

प्रकाशक

सुथां, भक्तपुर

टेखाचो टोल, तपालाछी ५/३३३

भक्तपुर - १६

फोन : ६१०२२६

कम्प्यूटर टाईप सेटिङ्ग

पलिखेल कम्प्यूटर सर्भिसेज

गोल्मढी, भक्तपुर

फोन: ६११३४३

मुद्रक

नवदुर्गा प्रिन्टिङ्ग सपोर्ट

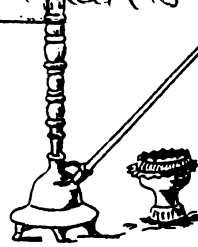
पुतलीसडक, काठमाडौं

फोन : ४१८२६७

© सर्वाधिकार सुथामा सुरक्षित

देखा: म्ह- योगेश्वर राज

सम्पादकीय

माहेश्वरी क्षेत्रदेखि हनुमन्तेखोलाको केही लम्बाईलाई तटबन्ध बाँधिएको रहेछ । यो खोला संरक्षणतर्फको पहिलो कदम हो । तर यतिले संरक्षणको पूर्णरूप कस्तो हुनेछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुँदैन । कहीं यो तटबन्ध "खोला यतैतिरबाट बग्दथ्यो" भन्ने अनुमानको ऐतिहासिक आधार त भएर जाने होइन !

तलेजु क्षेत्रमा गरिएका जिर्णोद्धार टालटुले मात्र छन् । यद्यपि यतिकैमा लाखौं खर्च भईसकेको छ । जर्ह चोक, गणेश चोक, लुँ हिटी चोक तीन वटै चोकको रङ्ग फुङ्ग उडेको र ऐकान्तिक देखिन्छ । जीवित देखिदैन, गौरव गर्न लायकको पनि देखिदैन । यो अनुभव एकातिर छँदैछ भने अर्कोतिर प्राविधिक प्रश्नहरु यथावत् छँदैछ । सिमेन्ट, बालुवा र अनुपयुक्त ईटाको प्रयोग भण्डारखाल दरवार मै पनि भएको छ ।

टोल पिच्छै रहेका स-साना मन्दिर, पाटी, सत्तल, इनार, ढुङ्गेधारा आदिको जिर्णोद्धारमा त्यस्ता सम्पदाको नियमित मर्मत सम्भार भइरहोस् भन्ने तर्फ ध्यान दिएको पाईदैन । निर्माता / दाताले थिति बाँधेर छोडेका सम्बन्धित गुठी समूहहरुलाई व्यूँताउने प्रयास भएको छैन ।

जिर्णोद्धार भएका छन्, तर तिनमा विसंगति भरपूर छ । नवगठित नपालाई सुथांले दिएको प्रस्ताव सम्बन्धित सबैले एकपल्ट पल्टाउनु आवश्यक भएको हामीलाई लाग्दछ । के भक्तपुरको संस्कृति संरक्षणको विषयमा कुनै बृहत् गुरुयोजनाको कतैबाट आशा गर्न सकिन्छ ? के हाम्रा योजनाविद्हरुले यो हाँक स्वीकार गर्लान् ?

आवरण चित्र : एउटा समय धियो (र शायद अझै समय शेष छ) जतिबेला मानिसहरु आफ्ना विपक्षीहरुलाई तन्त्रको प्रयोगबाट बाँच्ने वा सास्ती दिने वा मार्ने पनि गर्दथे ।

तन्त्र र यसको लक्ष्यचिन्दु

— प्रा. विद्यानाथ उपप्रेम —

दुःखको ऐकान्तिक र आत्यान्तिक निवृत्ति गराएर मोक्षको चरम बिन्दुमा पुर्‍याउने र संसारमा पनि अविच्छिन्न एवं अव्याहत भोगको लक्ष्यसम्म पुर्‍याउने निवृत्ति परक र प्रवृत्तिपरक दुईवटा मार्गहरू छन् । यी मर्ममा हिन्दुने जीवहरूका निमित्त केही मान्यता र मर्यादाहरू निर्दिष्ट छन् । यिनै मान्यता र मर्यादाहरूलाई शास्त्रहरूले प्रामाणिक रूपमा निर्दिष्ट गर्दछन् । त्यसैले कुन काम गर्नु हुन्छ वा गर्नु हुँदैन भन्ने संदेह उठ्नासाथ व्यवस्था माग्न शास्त्रकै शरणमा जानुपर्ने हुन्छ । यसले ऐहिक भोग र पारलौकिक मोक्षको बाटोमा यात्रा गर्दा कर्तव्य र अकर्तव्यको उपदेश गर्दछ । यसैले तन्त्रको वास्तविक अर्थ चाहिँ शास्त्र मात्र हो । तापनि शिव, शक्ति, भैरव आदि देवता विशेषको उपासना सम्बन्धी विधि-विधान, भाव, आचार आदिको विशिष्ट क्षेत्रमा मार्गदर्शन गर्ने विधाको रूपमा तन्त्रलाई लिने गरिएको छ । आगम शब्दको अर्थ पनि त्यही नै हो । आगम र तन्त्र वस्तुतः पर्यायवाची शब्द हुन् ।

त्यसैले आगम वा तन्त्रमा सृष्टि र प्रलयदेखि लिएर, मन्त्रको रहस्य, देवताहरूको स्वरूप प्रतिपादन, उपासना विधि-विधान, भाव, आचार, विविध संस्कारहरू, षट्कर्म साधन, व्यवहार सम्पादन, योग र मुक्ति आदि विषयहरूको प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ । तन्त्रलाई संमस्त वेदको सार भिकेर उपदेश गरिएकोले वेदभन्दा पनि अधिक मानिन्छ । तन्त्रलाई अवैदिक मान्नेहरूको पनि एउटा पक्ष छ । तैपनि तन्त्रको उपासना प्रक्रियामा वेदलाई पनि समाविष्ट गरिएकोले यसलाई अवैदिक मान्नेहरूको पक्ष तर्क संगत देखिदैन । तन्त्रलाई अथर्ववेद भित्रको विद्या मानिनु र तन्त्रको साधना प्रक्रियामा उपनिषद्मा निर्दिष्ट महावाक्यहरूको समावेशले त भन्नु यसको वेद मूलकता सिद्ध गर्दछ । यति हुँदा हुँदै पनि एउटा कुरा यहाँ विशिष्ट के छ भने वैदिक मार्ग ज्यादै दुरुह भएकोले वेदमार्गका अनाधिकारी एवं वेदभ्रष्टलाई पनि तन्त्रले उद्धार गर्ने प्रण गरेको पाइने हुनाले यसको क्षेत्र वेदको क्षेत्रभन्दा विशाल छ ।

तन्त्रको आविर्भाव साक्षात शिवबाट पशु, पशुयन्त्री, मध्यमा, वैखरी क्रमले भएको हुँदा यसलाई शिवशास्त्र, भैरवविद्या पनि भन्दछन् । शिवले जीवमा रहेको पशुत्व (अज्ञान)लाई निवृत्त गर्न आफूभन्दा अभिन्न शक्तिलाई शिष्य बनाएर आफू गुरु बनी उपदेश गर्नुभएको आगम वा तन्त्र भएकै हुनाले

शिवको पशुपतिमूर्ति (पशुत्वबाट मुक्त गर्ने स्वरूप) ज्यादै विशिष्ट मानिन्छ ।

शिवका मुखारविन्दबाट निस्केको र गुरु परम्पराबाट लेख्नुमा चलिएको तन्त्रलाई पछि पूर्व, पश्चिम, दक्षिण र उत्तर एवं उर्ध्व (आधि) र अधः (तल) गरी ६ वटा आगमहरूमा बाँडियो ।

तन्त्र पनि दश द्वैतपरक, शैव आश्रम, अठार द्वैताद्वैत परक भैरवागम र चौसठ्ठी अद्वैत परक छन् । उप आगम वा उपतन्त्र पनि प्रशस्त विकसित छन् ।

तन्त्रको विशेषता भनी वा यसको महत्त्व ज्यादै ठूलो छ । रुद्रयायमल तन्त्रको दृष्टिमा — सत्य युगमा वेदमार्ग, त्रेतायुगमा स्मृति मार्ग, द्वापरयुगमा पुराण मार्ग र कलियुगमा आगमको मार्ग श्रेयष्कर छ ।

तन्त्रको मूल लक्ष्य मोक्ष नै हो, साथसाथमा तन्त्रले यस लोकमा चाहिने भोगलाई पनि उपेक्षा गरेको छैन । मोक्षका लागि ज्ञान चाहिन्छ । ज्ञानको निमित्त साधना नभइ हुन्न । साधनाको निमित्त जप, पूजा, पाठ आदि आवश्यक छन् । यसैकालाई पशु, वीर, दिव्य, तीन भावक्रम र तदनुसार वैदिक, वैष्णव, दक्षिण, कौल, वाम आदि आचार हरू वर्णित छन् ।

उपासना गर्दा सबैलाई सबै विधाको अधिकार हुँदैन । दीक्षाले यसको अधिकार छुट्याउँदछ र साधनामा शक्ति पुर्‍याएर फलप्राप्तिका योगदान पनि प्रदान गर्दछ । दीक्षाका पनि धेरै भेद छन् — क्रियावती, कलावती, वेधमयी, स्पर्शमयी आदि । गुरु शिष्यको परीक्षा र मर्यादाको विवेक पनि अत्यन्त आवश्यक हुन्छ, दीक्षामा । दीक्षा पाएपछि मन्त्रको प्रयोग हुन थाल्दछ । मन्त्रकै अर्को नाम विधा पनि हो । यसमा देवताको स्वरूप प्रतिपादन गर्ने बीजहरू हुन्छन् । बीजले विशिष्ट शक्ति बोकेको हुन्छ । यसैले बीज मलको जप र यसको संकुचित प्रयोग निर्दिष्ट विधिपूर्वक अधिकारी साधकले ठीक ठीकसँग गर्‍यो भने उसको अष्टसिद्धि अवश्य हुन्छ भन्ने कुरामा सन्देह रहदैन ।

देवताको वास्तविक स्वरूप चाहिँ निर्गुण नै हो । वस्तुतः देवताको नाम र रूप हुँदैन । यो त त्रिकाल सत्य, ज्ञान स्वरूप र आनन्दको धनीभूत पराकाष्ठा नै हो । यति भएर पनि देवताका सगुण रूप नभएका होइनन् । विश्वमा

जे छ, जहाँ छ सबै देवताका सगुण रुप हुन् । त्यसैले देवता व्यापक छन् । उपासकले जुन रुपमा उपासना गर्‍यो, त्यसै रुपमा त्यसैले देवताबाट प्रसाद प्राप्त गर्दछ । सगुण रुपमा देवताको विभिन्न भेद छन्, विभिन्न स्वरुप छन् । ब्रह्मी, माहेश्वरी आदि अष्टमातृकाहरू, शैल पुत्री, ब्रम्हचारिणी आदि नवदुर्गा, काली, तारा आदि महाविद्या, गणेश, भैरव, कति कति । देवताका भेद यहाँ यति छोटो लेखमा वर्णन गर्न सम्भव छैन । जे भएपनि, जसको जुन देवता, जुन नाम र स्वरुपका भएतापनि ती चाहिँ नित्य, युद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्, चित्, आनन्दस्वरुप परब्रम्ह परमात्मा नै हुन् । यसमा शंका छैन ।

उपासकले देवतालाई परब्रम्ह परमात्माका रुपमा भावना गर्न र त्यस्ता देवतालाई आफूदेखि अभिन्न मानेर आफू ब्रम्हस्वरुप हुँ भन्ने तथ्यको चिन्तन नै वस्तुतः अर्चा हो । अरु सबै उपचार त केवल साधन मात्र हुन् । ती पनि ज्ञान नहुन्जेलसम्म मात्र । ज्ञान भएपछि त उपास्य, उपासक, उपचार, वा आत्मा र जगतमा कुनै भेद रहन्न । यही पूजाको रहस्य हो ।

फेरि साधना आफैमा एउटा योग हो । योगका चार भेदहरू छन् - मन्त्रयोग, हठयोग, लययोग र राजयोग । यो एउटा कण्डलिनी उत्थान वा जागरणको प्रक्रिया हो । कण्डलिनीलाई जाबुत गरेर षड्चक्रको भेदनपूर्वक गहनगन्धर्मा रहेका परम शिवसँग मिलन गराउनु र त्यसको आनन्द आस्थादन गर्नु नै यो योग हो । त्यति सम्म नभएर त्यसभन्दा पनि माथि रहेका विविध भूमिहरू पार गरी समनाको तह (मनको तह) वाट पनि माथि उठेर उन्मना (मनको संकल्प विकल्पको स्तर)मा पुग्नु नै परम शिवयोग हो । यो हो परम साधना । यो त योगीहरूद्वारा मात्र साध्य हुन्छ ।

यस्तै उपासनाका धेरै प्रक्रियाहरू छन् - आचमन, प्राणायाम, न्यास, ध्यान, जप, पूजा, अर्न्तयाग, वहिर्याग, आदि । अन्ततः सम्पूर्ण साधनाको यो टै लक्ष्य हो परमपुरुषार्थ - मोक्ष । जीवनकालमा भोग पनि अवश्य हो । यही तन्त्रशास्त्रको मूल प्रतिपादनीय विषय क्षेत्र हो ।

“श्री सुन्दरीसेवन तत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव” शुभम् ।

मठ वा बिहार संरक्षणका कुरा

स्मारकहरूको दुर्दशा हुनुमा त्यसको मर्मत सम्भारका लागि भनेर छुट्याइएको आयस्ता सुक्नु प्रमुख कारण हो । दाताद्वारा राखिएका गुठी जग्गाहरू रैतानीमा बदलिए र अन्न (जसको मौल बजारभाऊ सापेक्ष हुन्छ) को साटो पैसा (जुन हाम्रो देशमा अवमूल्यित हुने क्रममै छ) भित्रिन थालिएपछि संरक्षणका लागि खडा गरिएका गुठी समूह पनि निष्क्रीय हुनै नै भयो । धर्मप्रति मानिसमा आस्था कम हुँदै गएको तथ्य त छँदैछ ।

हिजोआज नगरपालिका, पुरातत्व विभाग, संस्कृति मन्त्रालय जस्ता निकायहरूले मठ तथा विहारको संरक्षण कार्यमा रुचि लिन थालेको छ । संस्कृति बचाउनभन्दा पनि पर्यटक लोभ्याउने उद्देश्यले यस्ता कार्यहरू गरिएतापनि यी स्वागतयोग्य कुरा नै हुन् । तर यी निकायहरूको ध्यान स्मारकको नियमित मर्मत सम्भार भइरहोस् भन्ने तर्फ जाने गरेको देखिँदैन । यिनले कुनै स्मारकको संरक्षण गर्दा त्यससित सम्बन्धित गुठी वा संघलाई ब्यूँताउने कार्य गरेको देखिँदैन ।

भक्तपुरका मठ एवं विहारको जिर्णोद्धार कै प्रसङ्गमा जर्मन प्रोजेक्टले थुथु-बही मिनिबस पार्क र पूजाहारी मठ दत्तात्रयको जिर्णोद्धार गरेपछि त्यसको मर्मत सम्भार भइरहोस् भन्ने तर्फ कुनै रकम छुट्याएको थिएन । भनपाले जिर्णोद्धार गर्ने भनिएको चतुर्ब्रम्ह महाविहारको कार्य योजनामा पनि त्यस्तो कुनै व्यवस्था नभएको कुरा हाम्रो

जानकारीमा आएको छ । के हाम्रा योजनाविद्हरू ५०० वर्ष अघिका धर्मत्राण पूर्वा जति पनि दूरदर्शी छैनन् ?

मठ शब्द हिन्दू र बौद्ध दुवै ग्रन्थहरूमा छात्रहरू अथवा सन्यासी आदि वृत्ति बस्ने घर भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । मठ शब्दको एउटा पर्याय आवश्यकतालाई अथर्ववेद ९.६.५ मा भोजनोत्सव र यज्ञका बेला अतिथिहरू, मुख्यतयाः ब्रम्हण तथा अन्य व्यक्तिको स्वागत गर्ने स्थान भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ ।

भक्तपुर नगरभित्रका १२ वटा मठ एवं २३ वटा विहारको स्थापना र उपयोग पनि यिनै कार्यको लागि भएको हो । तर हिजो आज मठाधिपति, मठ महन्त र विहारका संघ सदस्यहरूले यस्ता अध्ययन अनुसन्धान गर्ने विद्वान विचार्यीहरूलाई आकर्षित गर्नतर्फ खासै उत्साह देखाएको पाइँदैन । त्यसको विपरीत यस्ता स्मारकहरू निजी अथवा समूह विशेषको कब्जामा रहँदै आएका छन् । तर स्मारकका आयस्ता उपभोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने कार्यमा भने यिनको सक्रियता प्रशस्त देख्न पाइएको छ ।

यसैले कुनै मठ वा विहारको जिर्णोद्धार कार्य थालिँदा त्यस स्मारकको उपयोग स्थापनाकर्ता/ दाताको इच्छा बमोजिम गर्ने गराउने शर्त पनि पुनर्जीवित गर्नु पर्दछ भन्ने भनाइ सुधाको रहँदै आएको छ ।

संगीतका आदि प्रेरक

डा. जयदेव सिंह

इतिहास शब्द इति + ह + आसबाट बनेको हो । इतिको अर्थ हो *यस्तो* । ह को अर्थ हो *निश्चयपूर्वक* । आस को अर्थ हो *थियो* । इति + ह + आस अर्थात् निश्चयपूर्वक यस्तो थियो । त्यसैले हाम्रा शास्त्रहरूमा घटनाहरूको क्रमलाई मात्र इतिहास भनिएको छैन, बरु प्रचलित भएर आएका परम्परागत कुराहरू पनि इतिहाससभित्र सम्मिलित छन् । हाम्रा संगीतशास्त्रहरूले संगीतकलाको आदि प्रेरक र उपदेशक देवीदेवता रहेको कुरा मान्दछन् । यस विश्वासलाई कल्पनाको उडान भनेर हसोमा उडाउनु उपयुक्त देखिदैन ।

हामीले शिव, ब्रम्हा, सरस्वती, गन्धर्व अथवा किन्नरलाई संगीतका आदि प्रेरक मान्दै आएका छौं । मूल भावना दैवी प्रेरणाबाटै चाहिं संगीतको प्रादुर्भाव भएको भन्ने हो । हुनत, मानिसको लागि संगीत स्वभाविक कुरो हो तर कलाको रूपमा दिव्य प्रेरणाबाटै जन्मेको हुन सक्छ । स्वर्गको प्राणदायक र चीसो शीत नपरेसम्म नफुल्ने कमल नै संगीत हो । हाम्रा ऋषि तथा आचार्यहरूले वर्ण र स्वर दुवै शिवको डमरुबाट उत्पन्न भएको कुरा मान्दछन् । शंकरकी शक्ति पार्वती, शिवा, दुर्गा पनि संगीतका प्रेरक मानिन्छन् ।

ब्रम्हालाई पनि संगीतको प्रेरक मानिन्छ । ब्रम्हा शब्द बृह अथवा बृं धातुबाट बनेको छ । यस धातुको अर्थ हो आत्मविस्तार, ध्वनि हुनु, ध्वनिको माध्यमले मनको भावलाई व्यक्त गर्नु । ब्रम्हाको मूलमा नै शब्द अथवा नाद छ । त्यसैले यिनलाई संगीतको प्रेरक मान्नु उपयुक्त नै छ ।

सरस्वतीलाई पनि संगीतकी प्रेरिका भनिन्छ । सरस्वती ब्रम्हाकी शक्ति हुन् । सरस् + वती वास्तवमा सृं धातुले बनेको छ जसको अर्थ *सर्नु, गतिशील हुनु* हो । सरस्वती ब्रम्हालाई गतिशील बनाउने शक्ति हो । यसै शक्तिले ब्रम्हा विश्वको रचना गर्दछन् । यो शक्तिको पर्याय नाद हो । त्यसैले सरस्वती काव्य, संगीत जस्ता ललितकलाकी आमा हुन् । संगीतका आदि प्रेरणा देवदेवीलाई मान्ने परम्परा हामी कहाँ मात्रै छ भनेर नसोच्नु होन । यूरोपमा पनि यस्तै विश्वास प्रचलित छ । यूरोप, अरब र फारसमा संगीतका लागि प्रयुक्त शब्दहरूमा ध्यान दिने ब्रितिकै यो कुरो स्पष्ट हुन्छ । यूनानी भाषामा संगीतलाई *मौसिकि* भनिन्छ भने लैटिनमा *मुसिका*, फ्रेन्चमा *मुसीक*, पोर्तुगालीमा *मुसिका*, जर्मनमा *मुजिक*, अंग्रेजीमा *म्यूजिक*, इटाली, अरबी तथा फारसीमा *मौसिकी* । यी सबै शब्दमा समानता छ । यी सबै शब्द यूनानी भाषाको *म्यूज*बाट बनेका हुन् । यूनानी परम्परा अनुसार म्यूज काव्य र संगीतकी देवी हुन् । *म्यूज*को अर्थ शब्दकोशमा दिइएको छ - *गीतकी प्रेरिका देवी* । यूनानी परम्परामा *म्यूज* ज्यौसकी छोरी हुन् । ज्यौस संस्कृतको *द्यौस्*को रूपान्तर हो, जसको अर्थ हुन्छ, स्वर्ग । ज्यौस र म्यूजको धारणा ब्रम्हा र सरस्वतीको धारणासित मेल खान आउँछ ।

यस बाहेक गन्धर्वहरूलाई स्वर्गका संगीतकार मान्ने चलन पनि छ । संगीतशास्त्रमा नारद गन्धर्वहरूको लहरमा देखा पर्दछन् । नारद वीणाका आविष्कारक एवं नर र देवबीचका दूत मानिन्छन् । शिव, ब्रम्हा, सरस्वती इत्यादिबाट पहिले नारदले सिके र नारदले नै यो कलालाई पृथ्वीमा ल्याए भन्ने मान्यता पनि प्रचलित छ ।

गन्धर्वको सिलसिलामा किन्नर पनि आउँछन् । किन्नर शब्दको व्युत्पत्ति हो - *किम् + नर* अर्थात् के यो नर हो अथवा यो कस्तो मानिस हो ? किन्नरको पर्यायवाची शब्द हुन्छ *किम्पुत्र* जसले माथिको व्युत्पत्तिको पुष्टी गर्दछ । संसारभरमा प्रचलित विश्वास के छ भने किन्नर अथवा गन्धर्वको शरीर मानिसकै जस्तो हुन्छ तर टाउको भने घोडाको जस्तो हुन्छ अथवा त्यसको उल्टो, जीउचाहिं घोडाको जस्तो र टाउको मानिसको जस्तो हुन्छ । किन्नर अथवा गन्धर्व मानिस र देउताबीच पर्ने कुनै प्राणी हो भन्ने मान्यता छ । किन्नर र गन्धर्व शब्दसित मिल्ने यस्ता शब्दहरू अरु भाषामा पनि पाइन्छन्, जुन भाषा विज्ञानको दृष्टिले संस्कृत कै रूपान्तरण मात्र मानिन्छन् । जस्तो गन्धर्वलाई यूनानी भाषामा केन्टार भनिन्छ र यो लैटिनमा आइपुग्दा केन्टाउर हुन पुग्छ । अवेस्ता एवं प्राचीन इरानीमा यसलाई गन्धर्व र तमिलमा कुदिराइ भनिन्छ । तमिलमा कुदिराइ भनेको घोडा हो ।

यसबाट के अर्थ निस्कन्छ भने संगीत स्वर्गीय कला हो, दिव्य हो र दैवीय शक्ति कै प्रेरणा पाएर पृथ्वीमा आइपुगेको हो । कहाँसम्म भने संगीतलाई कलाको रूपमा अपनाएर जीवनयापन गर्नेलाई गन्धर्व भनिन थालियो तिनको विधालाई गन्धर्व वेद र कलाको नाऊ गन्धर्व हुन गयो ।

गान्धर्व कला पछिमा प्रमुख हो, गीत । शुरुमा गीत मात्र थियो । वाद्य पछि बनेको हो । गीतको प्रधानता अबै पनि छ । त्यसैले चाहिं गीत होस् अथवा बाजा - भनियो संगीत नै । पछि नृत्य पनि यसैभित्र पर्न गयो । आर्य परिवारका भाषाहरूमा संगीत शब्दको अर्थ राम्ररी गाउनु हुन्छ । *संगीत* शब्द *सम् + गै* धातुले बनेको हो । एंग्लोसैक्सन भाषाहरूमा यसको रूपान्तर *सिंगन* हुन गएको छ, आधुनिक अंग्रेजीमा *सिंग*, डेनिश भाषामा *सिंग*, डचमा *त्सिंगन*, जर्मनमा *सिंगन* । अरबीमा *गना* भनियो भनेतापनि *गान* शब्दसित पूर्णतया मिल्दछ नै ।

यी सबै *संगै* वा *संगा* कै रूपान्तर हुन् । यसरी संसारभरीका भाषाहरूमा समानार्थी शब्दहरूबीच यस्तो समानता आकस्मिक घटना होइन । यसले के देखाउँछ भने मानिसले संगीत वा संगानलाई शुरुमा गीत नै मानेका थियो र वाद्य पछि मात्र यसभित्र पर्न गएको हो । सक्षिप्तमा भन्ने हो भने कलाको रूपमा संगीतको उत्पत्ति दैवी प्रेरणाबाट भएको विश्वास सर्वप्रचलित छ र यसको प्राचीनरूप गीत मात्र थियो ।

“नेपाःया जुजु पिनिगु ई”

निघा / लिच्छवी ई - २

तीर्थलाल नःघःभनी

(नेपालका ऐतिहासिक सामग्रीका आधारहरुमा राजाहरुको कालक्रम र भोग बर्षको निर्णय प्रयासमा गतांकदेखि प्रस्तुत गरिएको यस लेखलाई महत्वपूर्ण ठानी यस अंकमा पनि स्थान दिएका छौं । - सं.)

१. अंशुवर्मा : ध्वया अभिलेख यक्व खनेदु । दक्कले न्हापांगु अभिलेख अंशुवर्मा सम्वत् २९ (लि. का. अ. २९०) अनलि दक्कले लिपायागु अ.सं. ४५ (लि. का. अ. ३७८) यागु जुगुलिं अंशुवर्माया ईव्यः कलिगत सम्वत् ३६९७-३७९४, बु.सं. ११४०-११५७, वि.सं. ६५३-६७०, ई.सं. ५९६-६१३, लि.सं. ५४०-५५७, शा.सं. ५१८-५३५, अ.सं. २८-४५ तक मुक्कं दं ३७ जुल ।

२. उदयदेव (हाकन) : ध्वया पालेया अभिलेख खने मदु । “महाराजाधिराज श्री उदयदेव” धकाः न्ह्यथनाः तःगु चितलांग्य च्वंगु अ.सं. ४५ (लि. का. अ. ३९८) यागु जुल । ध्वया लिपा यागु खने मदुनि । थनलिं अ.सं. ४८ (लि. का. अ. ४०१) या अभिलेख ध्रुवदेवयागु जुगुलिं उदयदेवया ईव्यः कलिगत सम्वत् ३७९४-३७९६, बु.सं. ११५७-११५९, वि.सं. ६७०-६७२, ई.सं. ६१३-६१५, लि.सं. ५५७-५५९, शा.सं. ५३५-५३७, अ.सं. ४५-४७ तक मुक्कं दं २ जुल ।

३. ध्रुवदेव : ध्वया पालेया तःगु अभिलेख पिहां वःगु खने दु । न्हापांगु अभिलेख अ.सं. ४८ (लि. का. अ. ४०१) यागु जुल । दक्कले लिपा यागु अभिलेख प.१ नं केवलपुर (लि. का. अ. ४१४) यागु जुल । अनं लिपाया अभिलेख भीमार्जुन देवयागु जुगुलिं ध्रुवदेवया ईव्यः क.सं. ३७१६-३७२३, बु.सं. ११५९-११६६, वि.सं. ६७२-६७९, ई.सं. ६१५-६२२, लि.सं. ५५९-५६६, शा.सं. ५३७-५४४, अ.सं. ४७-५४ तक मुक्कं दं ७ जुल ।

४. भीमार्जुनदेव : ध्वया पालेया अभिलेख तःगु दु । न्हापांगु अभिलेख अ.सं. ५५ (लि. का. अ. ४१९) यागु जुल । दक्कले लिपा यागु अभिलेख अ.सं. ६५ (लि. का. अ. ४४८) यागु जुल । अनं लिपायागु अभिलेख यल यम्पी बही (लि. का. अ. ४५७) यागु जुसा ध्वया लिपायागु अ.सं. ६७ (लि. का. अ. ४५८) यागु नरेन्द्रदेवयागु जुगुलिं भीमार्जुनदेवया ईव्यः क.सं. ३७२३-३७३५, बु.सं. ११६६-११७८, वि.सं. ६७९-६९१, ई.सं. ६२२-६३४, लि.सं. ५६६-५७८, शा.सं. ५४४-५५६, अ.सं. ५४-६६ तक मुक्कं दं १२ जुल ।

५. नरेन्द्रदेव : ध्वया ईलयया अभिलेख यक्व खनेदु । न्हापांगु अभिलेख अ.सं. ६७ (लि. का. अ. ४५८) यागु जुल । दक्कले लिपा यागु अभिलेख अ.सं. १०३ (लि. का. अ. ४९९) यागु जुगुलिं नरेन्द्रदेवया ईव्यः क.सं. ३७३५-३७७२, बु.सं. ११७८-१२१५, वि.सं. ६९१-७२८, ई.सं. ६३४-६७१, लि.सं. ५७८-६९५, शा.सं. ५५६-५९३, अ.सं. ६६-१०३ तक मुक्कं दं ३७ जुल ।

६. शिवदेव (स्वम्हम्ह) : ध्वयागु ईलयया अभिलेख यक्व खने दु । न्हापांगु अभिलेख अ.सं. १०९ (लि. का. अ. ५११) यागु जुल । ध्वया न्हापायागु खने मदुनि । ध्व अभिलेख्य जुजुया नां बांलाक सीमदु । थनलिं अ.सं. ११८ (लि. का. अ. ५१२) यागु जुल । दक्कले लिपायागु अभिलेख अ.सं. (लि. का. अ. ५३७) यागु जुल । ध्वया लिपा अ.सं. १३७ यागु जयदेव यागु जुल । उकिं शिवदेव (स्वम्हम्ह)या ईव्यः क.सं. ३७७२-३८०५, बु.सं. १२१५-१२४८, वि.सं. ७२८-७६१, ई.सं. ६७१-७०४, लि.सं. ६१५-६४८, शा.सं. ५९३-६२६, अ.सं. १०३-१३६ तक मुक्कं दं ३३ जुल ।

७. जयदेव (निम्हम्ह) : ध्वया अभिलेख तःगु खनेदु । न्हापांगु अभिलेख अ.सं. १३७ (लि. का. अ. ५२८) यागु जुल । दक्कले लिपा यागु अभिलेख अ.सं. १७२ (लि. का. अ. ५९१) यागु जुल । थनलिं अ.सं. १८० यागु अभिलेख मानदेव (निम्हम्ह) या पालेसिगु जुल । उकिं जयदेवया ई क.सं. ३८०५-३८४१, बु.सं. १२४८-१२८४, वि.सं. ७६१-७९७, ई.सं. ७०४-७४०, लि.सं. ६४८-६८४, शा.सं. ६२६-६६२, अ.सं. १३६-१७२ तक मुक्कं दं ३६ जुल ।

८. मानदेव (निम्हम्ह) : ध्वया ईलयया अभिलेख तःगु खनेदु । न्हापांगु अभिलेख अ.सं. १८० (लि. का. अ. ५९१) यागु जुल । ध्वया न्हापांगु तानिबाहालय (लि. का. अ. ५९२) च्वंगु सम्वत् मदुगु जुल । ध्वया न्ह्यःयागु अभिलेख खने मदुनि । ध्वया लिपायागु अ.सं. १९४ (लि. का. अ. ५९३) यागु अभिलेख जुल । थुके जुजुया नां न्ह्यथनाः तःगु मदु । अयसां ध्वयागु हे पालेया जुयमाः धका नालागु जुल । उके मानदेव (निम्हम्ह) या ई क.सं. ३८४१-३८६३, बु.सं. १२८४-१३०६, वि.सं. ७९७-८१९, ई.सं. ७४०-

इतिहास

७६२, लि.सं. ६८४-७०६, श.सं. ६६२-६८४, अ.सं. १७२-१९४ तक मुक्कं दै २२ जुल ।

९. गणदेव : थ्वया पालेया अभिलेख खनेमदु । यलय गा:मालय च्वंगु सम्बत् मदुगु (लि.का.अ. ४८९) छगु जुल । थनलिं अ.सं. २०७ (लि.का.अ. ४९४) यागु छगु जुल । थुके जुजुया नां न्ह्यथना: त:गु मदु । भाजु शंकरमान राजवंशीजु "प्रज्ञा" धयागु पत्रिका ल्या: १२ स जुजुपिनिगु भव:बिया त:गुलि मानदेवया लिपां "गणदेव" धका च्वया तगु दु । उकिं गणदेवया ई क.सं. ३८६३-३८७६, बु.सं. १३०६-१३१९, वि.सं. ८१९-८३२, ई.सं. ७६२-७७५, लि.सं. ७०६-७१९, श.सं. ६८४-६९७, अ.सं. १९४-२०७ तक मुक्कं दै १३ जुल ।

१०. बालार्जुनदेव : थ्वया पालेया अभिलेख खने मदु । गोपाल राज वंशावली बलदेवयां स्वयं बालार्जुनदेव धका च्वया: त:गु दु । थ्वं बुंग घ:यात थ:गु मुख: छल धका च्वया:त:गु दु (गो.रा.वं. ३१) । लिसें (लि.का.अ. ४८६) बुंगे च्वंगु अभिलेखय जुजुया नां व सम्बत् मदु । थ्वयालिं अ.सं. २५० (लि.का.अ. ४९४) यागु अभिलेख जुल । उकिं थ्व जुजुया ई क.सं. ३८७६-३९११, बु.सं. १३१९-१३५४, वि.सं. ८३२-८६७, ई.सं. ७७५-८१०, लि.सं. ७१९-७५४, श.सं. ६९७-७३२, अ.सं. २०७-२४२ तक मुक्कं दै ३५ जुल ।

११. बलिराजदेव : थ्वया पालेया अभिलेख छगु हे जक खने दु । थ्व अभिलेख अ.सं. २५० (लि.का.अ. ४९४) यागु जुल । थ्वयां न्ह्य: व ल्यूया अभिलेख खनेमदुनि । थ्वयालिं अ.सं.

२७१ या अभिलेख बलदेवयागु जुल । उकिं थ्व जुजुया ई क.सं. ३९११-३९१९, बु.सं. १३५४-१३६२, वि.सं. ८६७-८७५, ई.सं. ८१०-८१८, लि.सं. ७५४-७६२, श.सं. ७३२-७४०, अ.सं. २४२-२५० तक मुक्कं दै ८ जुल ।

१२. बलदेव : थ्वया पालेया अभिलेख आपा: खने मदु । चंगुई च्वंगु अ.सं. २७१ (लि.का.अ. ४९४) यागु जुल । थ्वयां न्ह्य: व ल्यूया अभिलेख खनेमदुनि । "पत्ती राजा वर देव भोग २३" धका: च्वयात:गु दु (भा.वं. १-१८) । "राजा श्री बलदेव बर्ष ११" धका: च्वयात:गु दु (गो.रा.वं. ३१) । उकिं थ्व जुजुया ई क.सं. ३९१९-३९४०, बु.सं. १३६२-१३८३, वि.सं. ८७५-८९६, ई.सं. ८१८-८३९, लि.सं. ७६२-७८३, श.सं. ७४०-७६१, अ.सं. २५०-२७१ तक मुक्कं दै २१ जुल ।

१३. मानदेव (स्वम्हम्ह): थ्वया पालेया अभिलेखत खने मदु । भाजु शंकरमान राजवंशीजु "प्रज्ञा" ल्या: १२ पत्ती ८६ स बलदेवया स्वयं "मानदेव" बियात:गु दु । भाषा वंशावली मानदेवया काय "राघवदेव" धका च्वयात:गु दु । "राजा मानदेव बर्ष ३१" धका: च्वयात:गु दु (गो.रा.वं. ३१) । सहोत्तर तन्त्रय अ.सं. ३०४ जुजु मानदेवया पाले ल्यायागु जुल धका च्वयात:गु दु (लि.का.अ. ४९९) । उकिं थ्व जुजुया ई क.सं. ३९४०-३९७३, बु.सं. १३८३-१४१६, वि.सं. ८९६-९२९, ई.सं. ८३९-८७२, लि.सं. ७८३-८१६, श.सं. ७६१-७९४, अ.सं. २७१-३०४ तक मुक्कं दै ३३ जुल ।

जुजुया नां	श.सं.	वि.सं.	इ.सं.	ई
१. अंशुवर्मा	५१८ - ५३५	६५३ - ६७०	५९६ - ६१३	१७
२. उदयदेव	५३५ - ५३७	६७० - ६७२	६१३ - ६१५	२
३. ध्रुवदेव	५३७ - ५४४	६७२ - ६७९	६१५ - ६२२	७
४. भीमार्जुनदेव	५४४ - ५५६	६७९ - ६९१	६२२ - ६३४	१२
५. नरेन्द्रदेव	५५६ - ५९३	६९१ - ७२८	६३४ - ६७१	३७
६. शिवदेव	५९३ - ६२६	७२८ - ७६१	६७१ - ७०४	३३
७. जयदेव (निम्हम्ह)	६२६ - ६६२	७६१ - ७९७	७०४ - ७४०	३६
८. मानदेव (निम्हम्ह)	६६२ - ६८४	७९७ - ८१९	७४० - ७६२	२२
९. गणदेव	६८४ - ६९७	८१९ - ८३२	७६२ - ७७५	१३
१०. बालार्जुनदेव	६९७ - ७३२	८३२ - ८६७	७७५ - ८१०	३५
११. बलिराजदेव	७३२ - ७४०	८६७ - ८७५	८१० - ८१८	८
१२. बलदेव	७४० - ७६१	८७५ - ८९६	८१८ - ८३९	२१
१३. मानदेव(स्वम्हम्ह)	७६१ - ७९४	८९६ - ९२९	८३९ - ८७२	३३

२७६

लिसा अभिलेख मनुगु व अभिलेख लुगुलि न जुजुया नां नापं सम्बत् न्ह्यथना:त:गु मदुगुलि भतिइचा उखेथुखे लाइफु । लिसें च्वयक्वय न लाइफु ।

नेवारहरूको निर्माण प्रविधि - १४

मूल: जियोभान्नी शाइब्लेर

अनुवाद: मैत्रेय

निर्माणका समस्याहरू : छाना

फिंगटी छानालाई हिजोआज सार्वजनिक भवनहरूको संरक्षणका बेला मात्र प्रयोग गरिन्छ ।

यस्तो छानाको नियमित स्याहार सम्भार गर्नुपर्ने भएकोले निजी घरहरूमा सस्तो, हलुको र कमै रेखदेख गर्नुपर्ने सामग्रीले छाएका छाना प्रयोगमा आउन थालेका छन् ।

भ्याल निर्माणमा मात्र होइन, सामान्यतया पनि काठ प्रयोगको मात्रा घटाउने प्रवृत्ति व्यापक हुँदैछ । फिंगटी छानाको लागि २२-३५ सेमीको फरकमा दलिन (Rafters) राखिनुपर्दछ भने अर्को एक खाले टायलको लागि यो फरक दोब्बरसम्म हुनसक्दछ । परम्परागत भट्टामा नापको वितरण असमान हुने भएकोले यस्ता टायलहरूको आकारमा विविधता आउँछ, जुन कारणले छानालाई पानी नचुहिने बनाउन कठिन हुने गरेको छ ।

त्यसैले केही समय यता निजीघरहरूमा आयातीत फलामका कर्कट पाताहरू प्रयोग गरिन थालेको छ । यो महँगो अवश्य छ, तर १-१.५ मी.को फरकमा मात्र दलिन राख्न सके पुग्ने भएकोले काठको खपतमा निकै बचत हुन जान्छ । फेरि यो तरीकाबाट पानी पनि चुहिँदैन, फिंगटीको तुलनामा हलुको पनि हुन्छ । त्यसैले अल्लो घर बनाउन चाहनेको लागि पनि उपयुक्त हुने भयो ।

फण्डै समथर कर्कट पाताको छानो धान गर्नु जस्ता बिस्कन सुकाउन सक्ने कारणले पनि निकै लोकप्रिय भएको देखिन्छ । चोक र लाय्कूजस्ता प्रशस्त घाम लाग्ने ठाउँ भवनहरूको बढि, मान्छे/पर्यटकहरूको घुँइचोले यस्ता कामका लागि अनुपयुक्त हुँदै गएको सन्दर्भमा यो कारण कर्कट पाताको पक्षमा परेको हो ।

दुर्भाग्यवश कर्कट पाताका अवगुणलाई पनि हामीले बिसर्नु हुँदैन : होहल्ला र तापक्रम ।

फेरि नगरको मौलिक स्वरूपलाई यथावत् राख्ने प्रयत्नको दृष्टिबाट पनि कर्कट पाताको प्रयोग अनुपयुक्त नै हो । संरक्षित राखिनुपर्ने नगरको एउटा ठूलो भागलाई यसले कुरूप पार्दछ ।

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रकै हिसावले पनि सबै खाले आयातित सामग्रीले देशको संचित विदेशी मुद्राको कोष रित्याउने काम नै गर्दछ ।

निर्माणका समस्याहरू : कौसीहरू

परम्परागत छानामा फिंगटी मुन्तिरको माटोको तह पानी सोस्ने खालका हुन्छन् र यही प्रमुख त्रुटि हो भनि माथि भनिसकिएको छ । त्यसैले छाना मुन्तिरका दलिनहरू कुनै पनि बेला भर्चिचन सक्ने अवस्थामा पुगिरहेका हुन्छन् । कौसीको निकास पनि टुटे फुटेको हुने गर्दछ । यसले गर्दा भित्ताको बाहिरी पाता र दलिनको बाहिरी छेउ पनि प्रभावित हुन्छ ।

यस समस्याबाट बच्न सिमेन्टी प्लाष्टर गरिएको पाइन्छ, जुन सन्तोषजनक समाधान कदापि होइन किनभने यसमा पनि मिहीन चिरा पर्न सक्दछ र पानी चुहिन सक्दछ । कहिलेकाहीँ कौसीलाई कर्कटपाताले नै छोप्ने गरेको पनि पाइएको छ । यसका जोडन पनि पानी नचुहिने खालका हुँदैनन् । भक्तपुरका यस्ता कौसीहरू भान्साघरको अभिन्न अंगको रूपमा र गृहिणीहरूको घाम ताप्ने थलोको रूपमा निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । त्यसैले यिनको संरक्षणको उपाय खोजिन आवश्यक छ ।

अनुसन्धान

सन्दर्भ : ५५ भ्याले दरबार

युनेस्कोको पत्र

५५ भ्याले दरबारको जिर्णोद्धारलाई लिएर सुथाले आफ्नो सरोकारलाई सही तर्क र विचारको माध्यमबाट यथासम्भव स्थानमा उठाउँदै आएको कुरा सर्वविदितै छ । पुरातत्व विभागजस्ता राष्ट्रिय निकाय तथा भनपाजस्तो स्थानीय निकायमा बस्ने पदाधिकारी एवं जनप्रतिनिधिसितको हाम्रो अनुभव भने निराशाजनक नै छ । तिनले सुथांका पत्र, ज्ञापनपत्र एवं स्मृतिपत्र मध्य प्रतिक्रिया त के गर्नु, पत्र बुझिलिएको दर्ता नम्बर अथवा धन्यवादपत्र सम्म पनि दिन हिचकिचाएको कुरा पनि तपाईं हाम्रो स्मरणमा ताजै छ । यस्ता पदाधिकारीहरूको असंवेदनशील व्यवहार विपरीत युनेस्को भौतिक सम्पदा विभागले सुथांको प्रयासलाई सही मूल्यांकन गर्ने गरेको पत्र भर्खरै सुथाले प्राप्त गरेको छ । यस पत्रले हामीप्रति उत्तरबायी हुनुपर्ने हाम्रा अधिकारी र जनप्रतिनिधिहरू अलि बढी उदार हुन सक्नु भन्ने हामीले चाहेका छौं - स ।

स्नेही श्री राज,

विषय : ५५ भ्याले दरबार, भक्तपुर, नेपाल

५५ भ्याले दरबार विषयमा तपाईंले २२ जुलाईमा पठाउनु भएको पत्र र चार वटा चित्रको निम्ति धेरै धेरै धन्यवाद । तपाईंको विस्तृत विवरण र प्रस्तावहरू निकै पत्यारिला छन् । त्यसैले म तपाईंको विचारलाई सम्बन्धित राष्ट्रिय अधिकारीहरू समक्ष पुर्‍याउने पक्षमा छु । तर विषय निकै प्राविधिक र संवेदनशील रहेको छ, कुन अर्थमा भने, सबैभन्दा उपयुक्त संरक्षण र सम्बर्द्धनका उपायहरूको खोजी व्यवहारिक ढंगले र छिटो गरिनुपर्ने भएको छ । यस प्रसङ्गमा दरबारको ऐतिहासिक भाग र प्राविधिलाई संभव भएसम्मन् यथास्थितिमा राखिनु उपयुक्त हुनेछ । यसका साथै, प्रयुक्त प्राविधिक उपायहरू सकभर *विनाश नहुने* (Non-destructive) र *प्रत्यावर्तनीय* (Reversible) हुनुपर्नेछ । साथै अहिले गरिन लागेको संरक्षणको र दीर्घ अवधिको मर्मतसम्भारको लागि चाहिने व्ययभारको पनि विचार गरिनुपर्दछ ।

तपाईंले ईंगित गर्नुभए जस्तै, सम्पूर्ण प्रक्रियाको सार्वजनिक सूचनाप्रवाह तथा पारदर्शिताको कुरा पनि निकै महत्त्वपूर्ण हुनेछ, किनभने तपाईं जस्तै अरु थुप्रै जना यस विश्व सम्पदाको जिर्णोद्धार प्रक्रियामा सामेल हुन इच्छुक छन् । साथै, विश्व सम्पदा सम्झौताको कार्यान्वयनका अनुसार, सम्बन्धित राष्ट्रिय निकायहरूले सूचीमा समाविष्ट संरचनामा हुन गइरहेको परिवर्तन वा प्रभावका बारेमा विश्व सम्पदा समितिसित परामर्श गर्नु उपयुक्त मानिन्छ ।

जे होस्, यस विषयमा कुनै वस्तुपरक संवाद संप्रेषण गर्न गाह्रो हुने कुरा म बुझ्छु । त्यस अर्थ, काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलका भूतपूर्व अन्तर्राष्ट्रिय प्राविधिक सल्लाहकार स्केविड माइकलमोर सित यस विषयमा मैले सल्लाह मागेको छु । जो, वर्तमान वस्तुस्थितिसित पनि परिचित हुनुहुन्छ । यस विषयमा कुनै विचार प्रस्तुत गर्न सक्ने अवस्थामा पुग्नेबित्तिकै सदा भैं म तपाईंलाई सूचित गर्ने नै छु ।

यस बाहेक, यस विषयमा जनताबीच र सम्बन्धित राष्ट्रिय निकाय माफ चेतना अभिवृद्धि गर्ने काममा तपाईं जस्तो प्रज्ञावान् नागरिकले ठूलो योगदान दिनसक्ने कुरामा आफू आशावान् रहेको कुरा यहाँनै व्यक्त गर्न तपाईंको अनुमति चाहन्छु ।

तपाईंको,

हिडिओ नोगुचि

पुरानो संकलनयोग्य टिकट
द्वारा
पुराना नोटहरू
खरीदबिक्रीमा गर्नुपर्नेमा
हातीलाई सतर्कनुहोस् ।

द कलेक्टर्स शप
अट्कोनारायणस्थान, काठमाडौं

भक्तपुर : ठाउँको अवधारणा र उपयोगिता

नील्स गुत्खाउ एवं बनाई कोल्बर

(प्रस्तुत लेख भक्तपुर व्यवस्थित ठाउँ (नेपालको एउटा नगरमा अवधारणा र उपयोगिता) शीर्षकको पुस्तकको लेखकहरूद्वारा गरिएको सारांश हो । सो पुस्तकमा भक्तपुर एउटा सामान्य वासस्थानभन्दा बढी समय र स्थानमा उभिएको नेवारहरूले रचेको एउटा अर्थपूर्ण संसार हो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न खोजिएको छ । - स.)

हिन्दू विचारधारा अनुसार शहरी योजना, शहर र अनि त्यसैले गाउँ भन्नु पनि केवल घरहरूको समूह मात्र होइन । यिनबाट त्यहाँका बासिन्दाहरूको शारीरिक एवं दार्शनिक दुवै कुराको रक्षा हुन्छ । यस विचारधारा अनुसार शहरहरूले ब्रम्हाण्डलाई प्रतिविम्बित गर्नुपर्दछ । शहरहरू भन्नु देवताहरूका वासस्थान हुन् । यिनलाई खुला फाँटबाट अलग्याउने यही नै मुख्य लक्षण हो र यस अनुसार कुन ठाउँ कुन देवता वा देवीद्वारा संरक्षण गरिएको छ देखाउन साँध-सीमानाको आवश्यकता पर्दछ । साँध-सीमाना भनेको धेरैकाल अघिदेखि नै भएको कुरा हुनुपर्दछ किनभने भिन्नाभिन्नै प्रकारका धेरै संस्कृतिहरूमा यो कुरा पाइन्छ । पुराना राजा हरूका शहरहरूमध्ये कुनै एउटालाई लिने र यसको निर्माणमा उपरोक्त परम्परागत हिन्दू विचारधाराको कर्हासम्म प्रभाव परेको छ पत्ता लगाउनु हो । त्यसैले यस अध्ययनको लागि भक्तपुरलाई लिइएको छ । भक्तपुर शुरुदेखि नै राजा बस्ने शहर थिएन । राजा आनन्द मल्लले त्यहाँ आफ्नो दरबार बनाउनुभन्दा अघि देखिनै त्यहाँ मानिसहरूको बस्ती थियो भन्ने कुरा अभिलेखहरूबाट देखिन्छ । राजा र उनका दरबारि याहरूको उपस्थितिबाट मानिसहरूको बस्तीको इज्जत बढ्दछ । शहरको रक्षाको लागि सबभन्दा उपयुक्त मन्दिर हरू बनाउने र जात्राहरू शुरु गर्ने सम्बन्धमा पुरोहितहरूले सल्लाह दिन थाल्दछन् । ती मन्दिरहरू र जात्राहरूमा विभिन्न समयमा चलेका धार्मिक विचारधाराहरूको छाप परेको हुन्छ ।

हाम्रो विचारमा ठाउँको प्रबन्धमा सामाजिक एवं धार्मिक तथ्यहरूको कस्तो छाप परेको छ त्यसको अध्ययनको विशेष महत्व छ । यो कुरा शायद वस्तुशास्त्रका मूल पुस्तकहरूमा नभएको कुरो पनि होइन र अध्ययनबाट देखिएको

छ धेरै जसो देवस्थान वा पीठहरू जम्हाबी जहाँ पायो उहाँ बनाइएका छैनन् । दृष्टान्त स्वरूप भक्तपुरमा ३ वटा गणेशहरूको एउटा समूह छ जसलाई त्रिकुण्ड गणेश भनिन्छ । यी हुन् बल्लाखु गणेश, चलाखु गणेश र मुलाखु गणेश । यी तीनवटालाई गणेशको उपासनासित सम्बन्धित भिन्नाभिन्ने पीठको रूपमा लिन सकिन्छ र तिनीहरूको सोही रूपमा प्रयोग भएको छ । बिहान-बिहान धेरै मानिसले ती तीनैवटाको पूजा गर्दैनन् । तिनमध्ये एउटैको मात्र पूजा गर्दछन् । अनि तिनको त्रिकुण्ड गणेश नामबाट सो तीनवटै स्थलहरू आपसमा सम्बन्धित छन् र तिनीहरू एउटै पद्धतिका अंगहरू हुन् भन्ने कुरो मान्न सकिन्छ । यस अर्थमा ती पीठहरूको मात्र होइन सो त्रिकोण भित्रको ठाउँको पनि महत्व छ । सामाजिक बनेट वा यसको सिद्धान्तको जहाँसम्म सम्बन्ध छ यस विस्तृत अर्थमा यो वास्तविक कुरो पनि छ । परम्परा अनुसार ब्रम्हाण्डको सो त्रिकुण्ड गणेशद्वारा घेरिएको त्रिकोण भित्र बस्नु पर्दछ । र धेरै हदसम्म यो परम्परा अनुसारै भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा यस सिद्धान्त (जसलाई स्थान शुद्धीकरणको सिद्धान्त भन्न सकिन्छ) का अरु थप दृष्टान्तहरूका साथ धार्मिक विधि-विधानलाई पनि बराबर ऐतिहासिक प्रमाणको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने दर्शाइने छ । बराबर शहर घुम्ने प्रदक्षिणामार्ग सम्भवतः शुरुमा शहरी क्षेत्रको सीमाना थियो । अहिलेको भक्तपुर बाट यो कुरा स्पष्ट हुँदैन । दृष्टान्तको लागि यस पुस्तकमा चर्चा गरिएको क्षेत्र उत्तरमा टौमढी चोक र दक्षिणमा मसानघाटद्वारा सीमाबद्ध मेरुदण्ड हो । प्रदक्षिणामार्गले यसलाई टौमढी चोकको दक्षिण भागमा काटेको छ । समकालीन बस्तीको ढाँचाबाट गहिटी चोक र यसको दक्षिणवर्ती क्षेत्र कुनै समयमा शहरी सीमाना देखि बाहिर पर्दथ्यो भन्ने दावीको पुष्टि भएको पाइन्छ । टौमढी चोक र गहिटी चोकको बीचमा प्रदक्षिणामार्गको ठीक बायाँतर्फ नृसिंहको मन्दिर छ र यसलाई जयस्थिति मल्लले स्थापना गरिएको भनिन्छ । वस्तुशास्त्र अनुसार विष्णुका अवतार हरूमध्ये नृसिंहको मन्दिर मात्र शहरभित्र नवनाई यसको सीमानामा बनाउनु भनिन्छ, र यो हिन्दू परम्पराको पालना

गर्न चाहने भक्तपुरका राजाहरु मध्ये एउटै राजा जयस्थिति मल्ल मात्र थिए । यसैले यो नृसिंहको मन्दिरले पक्कै पनि टौमडी चोकमा प्रदक्षिणामार्ग प्राचीन शहरी क्षेत्रको सीमानामा पर्दथ्यो भन्ने देखाउँदछ । अनि टौमडी चोकतिरबाट पार भै जाने प्रदक्षिणामार्गको भागको ठीक ठीक बताउन पनि यसबाट हामीलाई मद्दत मिल्दछ । प्रदक्षिणाको चलन अथवा अरु कुनै धार्मिक विधिको शुरुवाट ऐतिहासिक उद्देश्यपूर्तिको लागि भएको थियो भन्ने मात्रै होइन । वास्तवमा ती धार्मिक विधिसम्म हुन् । तर साथै तिनबाट प्रसङ्गवश त्यस्तो चलन हुन थालेको समयको सामाजिक स्थिति पनि फल्कन आउँदछ । अर्को उदाहरणको लागि, भक्तपुरको नवदुर्गा नाच भक्तपुर शहरभित्रका टोल टोलमा मात्र देखाइन्, ठिमी, बोडे र टोखा जस्ता अनेकन अरु साना साना ठाउँमा पनि देखाइन्छ । तर यो नाच बर्षेनी अरु ठाउँमा जस्तै पाटन र काठमाडौँमा देखाइन् । यसको एउटै अर्थ हुन सक्छ, यो नाचको शुरु गर्ने राजा (सुवर्ण मल्ल ?)ले त्यस नाचलाई आफ्नो राज्यको इलाकाभित्र पर्ने ठाउँमा मात्र प्रदर्शनको लागि पठाउने गरेका थिए । यसरी परम्पराको सही अर्थ लगाउन सकिँएमा कुनै ऐतिहासिक प्रमाण प्राप्य नभएतापनि सुवर्ण मल्लको राज्यको सम्बन्धमा नवदुर्गा नाचबाट निकै कुरा थाहा पाउन सकिन्छ ।

“संस्कार र संस्कृतिको सतबन्ध”

यहाँनेर भक्तपुरको एक खास इलाका, टौमडी चोक-मशानबाट मेरुदण्डको चर्चामा लिन सकिन्छ । यस इलाकालाई लिन उपयुक्त छ किनभने धेरै कारणहरुले गर्दा यो यलाका अत्यन्तै रोचक जर्चिन्छ । पहिलो कारण, भक्तपुरको सबभन्दा ठूलो बिकेट जात्रा यसै इलाकामा हुन्छ । अन्य प्रायः सबै जात्राहरु पनि यस इलाकासित सम्बन्धित छन् । न्यातापोल मन्दिरबाट तल खोलातर्फ भर्दा, पहिले छथरीयाहरु, त्यसपछि पाँचथरीयाहरु, त्यसपछि ज्यापूहरु र अन्त्यमा खोलासँगै पोंडे टोल आउँछ । पोंडेहरु खास शहरको बाहिर बस्दछन् । धार्मिक गुठी गानाहरु जमीनको उचाई र स्वस्थानका बासिन्दाहरुको सामाजिक स्थिति अनुसार घट्टै गएको पाइन्छ । स्थानीय भौगोलिक स्थिति, धार्मिक गुठीगाना र सामाजिक स्थिति यी तीन कुराको बीचमा यस्तो नजीकको परस्परको सम्बन्ध हुनु अत्यन्तै विचित्रको कुरो छ ।

अन्त्यमा, हामी हाम्रो अध्ययनबाट एक दुई कुरा भन्न चाहन्छौ । यिनीहरु न वैज्ञानिक हुन् न वर्णनात्मक । आगन्तुक प्राविधिज्ञहरुसित नेपाल समाजको जटिल धार्मिक विधिव्यवहार र भू-बनोट बुझिरहने समय र शक्ति हुँदैन । यो जटिल सामाजिक एवं धार्मिक गठबन्धन यस शहरको विशेषता हो र वास्तविक स्वरूपको एक पक्ष पनि । □

सहयोग पत्र

महोदय,

पासूका मासिकको अंकदेखि

... .. अंकसम्मका लागि सहयोगस्वरूप

विज्ञापन / नगद / अक्षरेपी रुपैयाँ

... .. मात्रको नगद / चेक पठाउँदछु । धन्यवाद !

नाम :-

ठेगाना :-

मिति :-

हस्ताक्षर

टिप्पणी :-

कृपया आभारपत्र लिन नभुनुहोला ।

मिंगा - १

जोसेफ बाँड्स्की

तिमीले गीत गाउँदै गरेको बेला वर्षा आएथ्यो
सलाईको आगोले स्टोव जलेथ्यो
तिमीले गाउँदै गरेको बेला, तिमी उड्ने बेला
चीसो बतास उड्दथ्यो ।

आज तिमी स्टोवको चिप्लो सतहमा
धिसिन्छौं पछाडि नफर्कीकन
गएको बैशाखमा आउँदाको अवस्था
सुस्त, कमजोर,

एउटा पाइलापछि अर्को पाइला बिसाउन पनि
तिमीलाई धिचेर मार्नु गान्छो थिएन
तैपनि ए मिंगा ! एउटा बुद्धिजीविको आँखामा
मृत्यु भनेको दुःखभन्दा उराठलाग्दो कुरा हो ।

We promote and create 100 % Nepalese Crafts

THE PEACOCK SHOP

*Manufacturer, Wholeseller, Exporter of
Woodcarvings, Handmade recycled and
Lokhta paper, Toys & Masks.*

**Contact : Ram Narayan Prajapati
Taulachhen, Bhaktapur
Tel : 977-01-610820**